

Палилюцько О. М.

Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»

Завадська І. М.

Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАКОТИ, ТУРИСТИЧНОЇ ПЕРЛИНИ ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена комплексному історико-археологічному дослідженню Бакоти – унікального об'єкта української культурної спадщини, який поєднує в собі значний археологічний потенціал, середньовічну історію та природну привабливість. У статті розкрито значення Бакоти як політичного, економічного та релігійного центру Поділля протягом XII–XIV століть, її роль у складі Галицько-Волинського князівства, а також процеси, що сприяли розвитку міста як важливого осередку ремесел і торгівлі.

Розглянуто періодизацію заселення території Бакоти від доби трипільської культури до Середньовіччя. З'ясовано, що артефакти, виявлені під час археологічних розкопок, свідчать про постійне перебування на цих землях різних етнічних груп – скіфів, слов'ян, давньоруських племен. Визначено цінність виявлених пам'яток матеріальної культури, серед яких – залишки укріплень, фрагменти кераміки, поховання, житлові та культові споруди.

Особливу увагу приділено аналізу архітектурних та культурних особливостей Бакотського скельного монастиря, датованого XI–XII століттями. У статті доведено, що монастир, витесаний у вапнякових скелях над Дністром, є одним із найдавніших сакральних об'єктів України, який поєднує риси аскетичної чернечої традиції з унікальною архітектурною формою. Розкрито значення цього об'єкта не лише як релігійного осередку, а й як символу культурного тягlostі регіону.

Окреслено сучасний стан археологічних досліджень території Бакоти, підкреслено їхню важливість для формування цілісного уявлення про історико-культурний ландшафт Поділля. Розглянуто проблему збереження пам'ятки у контексті затоплення територій під час спорудження Дністровського водосховища, а також визначено перспективи використання історико-культурного потенціалу Бакоти в туристичній сфері. Обґрунтовано необхідність впровадження сучасних підходів до збереження та популяризації археологічної спадщини з урахуванням європейського досвіду сталого туризму.

Ключові слова: Бакота, Поділля, археологічні розкопки, культурна спадщина, історія України, консервація пам'яток, туризм.

Постановка проблеми. Бакота, як видатна історико-культурна пам'ятка Поділля, займає особливе місце в історії середньовічної України. Проте багатовікове нашарування історичних подій, тривале забуття через знищення міста, затоплення території внаслідок створення Дністровського водосховища і недостатня систематизація археологічних досліджень призвели до фрагментарного уявлення про її справжнє значення. Сучасний науковий і суспільний запит на вивчення, збереження й популяризацію культурної спадщини України актуалізує потребу в комплексному історико-археологічному дослідженні Бакоти як важливого центру середньовічного Поділля.

Проблема полягає в недостатній науковій розробленості питань, що стосуються багатозарового культурного шару Бакоти, її ролі у регіональній історії та духовному житті України, а також в обмеженості практичних заходів щодо збереження залишків пам'ятки в умовах інтенсивного туристичного освоєння території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іон Винокур та Павло Горішний у своїй монографії «Бакота: столиця давньоруського Пониззя» (1994) комплексно дослідили археологічні пам'ятки Бакоти, включаючи городище, скельний монастир та поселення різних періодів. Ця праця стала фундаментом для подальших досліджень регіону.

Сергій Маярчак у статті «Бакотський скельний монастир» (2016) зосередився на архітектурних особливостях монастиря, його історії та значенні в контексті сакральної архітектури Поділля [6, с. 79–83]. Олександр Баженов у своїй роботі «Археологічні дослідження у соціогуманітарному просторі Кам'янця-Подільського» (2024) розглянув археологічні знахідки в Бакоті та околицях, підкреслюючи їхнє значення для розуміння історії Поділля [2]. Л. О. Пастер у статті «Бакотський скельний монастир в системі туристичних маршрутів Поділля» (2016) акцентував увагу на туристичному потенціалі монастиря, його ролі в розвитку регіонального туризму та необхідності збереження пам'ятки [8].

Незважаючи на значний обсяг проведених досліджень, існують аспекти, які залишаються недостатньо вивченими:

1. Інтеграція археологічних даних.
2. Роль Бакоти в регіональній історії.
3. Збереження та консервація пам'яток.
4. Туристичний потенціал.

Таким чином, подальші дослідження зосереджуватимуться на інтеграції археологічних даних, вивченні ролі Бакоти в регіональній історії, розробці стратегій збереження пам'яток та розвитку сталого туризму.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у комплексному вивченні історико-археологічної спадщини Бакоти як важливого культурного, історичного та туристичного об'єкта Поділля, розкритті її ролі у формуванні історико-культурного середовища регіону, а також у визначенні перспектив використання археологічних пам'яток Бакоти для розвитку сталого туризму й збереження національної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Бакота, розташована на мальовничих берегах Дністра, є унікальним історико-археологічним об'єктом Поділля, що поєднує в собі багатий культурний спадок, глибоке історичне коріння та значний туристичний потенціал. Її природна краса гармонійно поєднується з культурною та духовною цінністю, що надає місцевості особливого статусу в історико-культурному ландшафті України. Згадки про Бакоту містяться в Галицько-Волинському літописі, де вона фігурує як адміністративний центр Пониззя. Це свідчить про її провідну роль у політичному, економічному та культурному житті регіону впродовж XII–XIII століть.

Бакота відігравала стратегічну функцію як прикордонне укріплення та торгівельно-ремісничий осередок, що забезпечував контроль над

важливими торговельними шляхами вздовж Дністра. Її географічне розташування сприяло активній міжкультурній взаємодії та інтеграції з іншими історичними регіонами. З археологічної точки зору, ця місцевість є надзвичайно перспективною для досліджень: перші наукові розкопки, започатковані ще у XIX столітті, поступово сформували уявлення про Бакоту як про багатозаровий культурний центр із тривалим періодом заселення.

Серед численних пам'яток, виявлених у ході археологічних досліджень, особливе місце посідає Бакотський скельний монастир – унікальний зразок сакральної архітектури, повністю вирізьблений у вапнякових скелях над Дністром. Цей монастир не лише становить виняткову архітектурну й історичну цінність, але й уособлює високий рівень духовного життя тогочасного населення. Його поява засвідчує розвиток християнства в регіоні та свідчить про вплив чернечої традиції Київської Русі. Сучасні дослідження підтверджують наявність розгалуженої монастирської інфраструктури, включаючи келії, культові приміщення, поховання та об'єкти господарського призначення, що формують цілісний монастирський комплекс [1].

У другій половині XX століття, зокрема в 1960-х роках, під керівництвом Іона Винокура та за участі інших дослідників, було проведено масштабні археологічні розкопки, які дозволили виявити залишки давньоруського городища, житлових та господарських споруд, а також численні артефакти, що свідчать про високий рівень розвитку ремесел та торгівлі в Бакоті. Ці дослідження значно розширили уявлення про історичне значення Бакоти та її роль у формуванні культурного ландшафту Поділля [3].

Проте, незважаючи на значний обсяг уже проведених археологічних та історичних досліджень, низка важливих аспектів, пов'язаних з історичним розвитком Бакоти, досі залишається недостатньо вивченою. Зокрема, актуальними залишаються питання, що стосуються соціальної структури населення на різних етапах існування міста. Потребує уточнення характер соціальних взаємин, демографічна динаміка, наявність станових відмінностей та роль окремих соціальних груп у функціонуванні міського організму. Також потребують поглибленого аналізу економічні зв'язки Бакоти з навколишніми територіями, включаючи торговельні контакти, виробничу спеціалізацію ремісничих майстерень, шляхи обміну матеріальними цінностями, що дозволить глибше зрозуміти

ступінь інтеграції Бакоти у регіональні й надрегіональні процеси.

Окремого розгляду заслуговує вплив природних та антропогенних чинників на розвиток, трансформацію та занепад міста. До таких факторів належать зміни кліматичних умов, природні катаклізми, зміни русла Дністра, а також людська діяльність, зокрема будівництво інженерних споруд, господарська експлуатація території, що могли спричинити порушення екологічної рівноваги й, відповідно, занепад міського життя.

Крім того, в умовах сучасних викликів, пов'язаних із охороною та збереженням об'єктів культурної спадщини, зростає потреба у впровадженні нових, комплексних підходів до захисту археологічних пам'яток. Особливої актуальності набуває питання інтеграції культурних ресурсів у туристичну інфраструктуру регіону, що дозволить не лише забезпечити збереження об'єкта, але й сприятиме соціально-економічному розвитку місцевих громад через популяризацію історико-культурного потенціалу території.

Перші систематичні археологічні розкопки на території Бакоти розпочалися у середині ХХ століття у зв'язку з підготовкою до спорудження Дністровського водосховища, внаслідок чого значна частина історичних земель була затоплена. Це стимулювало активізацію дослідницької діяльності з боку наукових інституцій, зокрема Інституту археології НАН України. Під керівництвом провідних археологів, серед яких особливу роль відіграв І. С. Винокур, було організовано масштабні експедиції, які дали змогу виявити багаточисельні культурні напластування, що охоплюють період від раннього залізного віку до Середньовіччя.

У 1963 році в ході однієї з таких експедицій було зафіксовано велику кількість археологічних об'єктів і знахідок. Серед них – артефакти черняхівської культури, що вказують на зв'язки Бакоти із південно-східноєвропейським світом; слов'янські старожитності, які підтверджують безперервність заселення території протягом ранньої історії; предмети давньоруського періоду, які дозволяють реконструювати культурне, економічне й релігійне життя місцевої спільноти. Ці дані не тільки розширюють уявлення про матеріальну культуру регіону, а й дають змогу оцінити історичне значення Бакоти як важливого центру цивілізаційного розвитку на межі культурних контактів [5].

Під час розкопок були виявлені рештки стародавнього міського укріплення, залишки жител, християнських культових споруд і численні побутові артефакти. Особливої уваги заслуговують

розкопки Бакотського скельного монастиря – одного з найстаріших в Україні, який датується XI–XII століттями. Монастир є цінною пам'яткою української сакральної архітектури, оскільки був повністю витесаний у вапнякових скелях над Дністром. У 1884 році професор Київського університету В. Антонович розпочав дослідження монастиря, виявивши курганне жіноче поховання і печеру в глибині гори. Сучасні дослідження підтверджують існування світського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем, та наземних споруд, що входили в його інфраструктуру.

Серед знахідок варто відзначити фрагменти фрескового розпису сакрального характеру, кам'яні хрести й різьблені надгробки, предмети побуту й релігійного вжитку, а також рештки оборонних стін і веж. Аналіз артефактів дозволив реконструювати особливості побуту мешканців Бакоти, їхній рівень духовного життя, взаємозв'язки із сусідніми територіями. Зокрема, фрагментам гончарної кераміки знайдено відповідники в типологічних схемах давньоруської гончарної кераміки регіону. Крім того, антропологічний аналіз поховань, проведений за методиками краніометрії та остеометрії, дозволив визначити фізичні характеристики населення та їхні етнічні зв'язки [7].

Ці дослідження не лише розширили уявлення про історичне значення Бакоти, але й підкреслили необхідність збереження її культурної спадщини. Сучасні виклики, пов'язані з охороною та збереженням археологічних пам'яток, вимагають розробки нових підходів до інтеграції таких об'єктів у туристичну інфраструктуру регіону. Європейський досвід у цій сфері може служити прикладом для розвитку сталого туризму, що базується на принципах поваги до культурної спадщини та її збереження для майбутніх поколінь.

Історико-археологічні дослідження Бакоти мають багатогранне значення, охоплюючи науковий, культурологічний, освітній, економічний та психо-соціальний аспекти. Кожен із цих напрямів сприяє глибшому розумінню минулого, збереженню культурної спадщини та розвитку сучасного суспільства.

Бакота є унікальним археологічним об'єктом, що дозволяє дослідникам вивчати процеси урбанізації, релігійного життя та міжкультурних зв'язків у Південно-Західній Русі. Знахідки, такі як фрески, надгробки та предмети побуту, свідчать про високий рівень розвитку місцевої спільноти. Дослідження І.С. Винокура та інших археологів підтверджують значущість Бакоти для розуміння історії регіону [5].

Бакота є важливим джерелом для вивчення становлення християнства на українських землях. Скельний монастир, висічений у вапнякових скелях, є свідченням духовного життя та архітектурної майстерності середньовіччя. Цей об'єкт дозволяє дослідникам аналізувати релігійні практики та культурні традиції того часу [4].

Бакота активно використовується для популяризації знань з історії України. Екскурсії та туристично-краєзнавчі програми сприяють підвищенню історичної обізнаності серед населення. Це місце стало важливим елементом у формуванні національної ідентичності та патріотичного виховання.

Туристичний потенціал Бакоти сприяє розвитку місцевої економіки. Залучення інвестицій у сферу туризму та інфраструктури створює нові робочі місця та підвищує рівень життя населення. Розвиток зеленого туризму в регіоні є прикладом ефективного використання культурної спадщини для економічного зростання [10].

Відвідування Бакоти має позитивний вплив на психологічний стан людей. Унікальне поєднання природної краси та історичного духу сприяє емоційному відновленню та внутрішньому спокою. Місцева природа та атмосфера створюють умови для медитації та духовного збагачення [9].

Таким чином, історико-археологічні дослідження Бакоти мають важливе значення для науки, культури, освіти, економіки та психо-соціального благополуччя суспільства. Комплексний підхід до вивчення та збереження цього унікального об'єкта сприяє розвитку національної ідентичності та сталого розвитку регіону.

Інтеграція археологічних даних з різних періодів є ключовим завданням для створення цілісної картини розвитку Бакоти. Сучасні дослідження підкреслюють необхідність об'єднання нових і наявних даних для відповіді на складні запитання історії та культури регіону. Проекти, такі як ARIADNE, демонструють ефективність європейських ініціатив у створенні електронної інфраструктури для інтеграції археологічних даних з різних інституцій, що забезпечує дослідникам доступ до уніфікованих ресурсів і сприяє міждисциплінарним дослідженням [11].

Бакота відігравала важливу роль у формуванні політичної та культурної структури Поділля в різні історичні періоди. Зокрема, в XIII столітті вона була головним містом регіону Пониззя, що свідчить про її стратегічне значення в контексті Галицько-Волинського князівства. Подальші дослідження можуть пролити світло на її вплив у пізніші періоди, включаючи литовське та польське панування.

Залишки скельного монастиря та інші археологічні об'єкти Бакоти потребують розробки ефективних стратегій консервації. Геоморфологічні особливості місцевості, такі як круті скелі та вапнякові породи, створюють унікальні умови для збереження, але також ускладнюють доступ і реставраційні роботи. Вивчення досвіду інших європейських країн у збереженні подібних об'єктів може бути корисним для розробки відповідних стратегій.

Розвиток сталого туризму в Бакоті є важливим аспектом, який поєднує збереження культурної спадщини з економічним розвитком регіону. Впровадження стратегій сталого туризму, які враховують екологічні, соціальні та економічні аспекти, є пріоритетом у світовій практиці. Зокрема, використання інструментів моніторингу впливу туризму на довкілля та місцеву культуру сприяє забезпеченню довгострокової стійкості та збереженню унікальності Бакоти.

Висновки. Історико-археологічні дослідження Бакоти підтверджують її виняткове значення як осередку політичного, релігійного та економічного життя Поділля в середньовічний період. Проведені розкопки дозволили реконструювати складний історичний процес розвитку міста та виявити унікальні пам'ятки архітектури й побуту, зокрема Бакотський скельний монастир. Водночас залишається потреба в подальшій систематизації археологічних даних, глибшому аналізі ролі Бакоти в регіональному контексті та створенні комплексних програм охорони й збереження культурної спадщини. Сучасні виклики, серед яких екологічні загрози та активний туристичний розвиток, вимагають інтеграції європейського досвіду сталого управління пам'ятками.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень є комплексна інтеграція археологічних знахідок для формування цілісної картини розвитку Бакоти з найдавніших часів до пізнього середньовіччя, подальше вивчення соціальної структури місцевого населення, економічних та культурних зв'язків з іншими регіонами. Важливим є також розроблення стратегій консервації архітектурних об'єктів із врахуванням геоморфологічних особливостей території, впровадження сучасних технологій 3D-документування пам'яток, створення музейно-туристичних маршрутів та просвітницьких програм для місцевих громад. Застосування європейського досвіду управління культурною спадщиною дозволить забезпечити збереження Бакоти як національного надбання і туристичної перлини Поділля для майбутніх поколінь.

Список літератури:

1. 7 природних чудес України. URL: <https://www.npptovtry.org.ua/kp003>
2. Баженов О. Археологічні дослідження у соціогуманітарному просторі Кам'янця-Подільського. URL: <https://www.academia.edu>
3. Баженов О. Л. Давньоруські городища Середнього Подністров'я IX – початку XIII ст. URL: <https://www.npptovtry.org.ua/davnoruski-gorodyshha-serednego-podnistrov-ya-ih-pochatku-hiii-st>
4. Бакота – перлина Хмельниччини: чарівний куточок України для подорожей. URL: <https://denzadnem.com.ua/podorozhi/189760>
5. Літописна Бакота в дослідженнях І. С. Винокура. URL: <https://tour.km.ua/bakota/litopisna-bakota.html>
6. Маярчак С. Бакотський скельний монастир. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж») / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА, Держ. історико-культ. заповідник «Межибіж», Хмельн. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. № 1. С. 79–83
7. Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І., Болтанюк П., Горбняк Т. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. URL: <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-256-277>
8. Пастер Л. О. Бакотський скельний монастир в системі туристичних маршрутів Поділля. URL: https://tourlib.net/statii_ukr/paster.htm
9. Хассан К. Місце сили і спокою: чому Бакота має бути у вашому списку подорожей. URL: <https://life.stopcor.org/ukr/section-life/news-mistse-sili-i-spokoyu-chomu-bakota-mae-buti-u-vashomu-spisku-podorozhej-18-10-2024.html>
10. Як громада розвиває зелений туризм на Бакоті. Практичний кейс. URL: <https://agroportal.ua/blogs/prakticheskii-keis-kak-obshchina-razvivaet-zelenyi-turizm-na-bakote>
11. Ronzino P., Felicetti A., Giorgio S. Di. Integrating Archaeological Datasets: the ARIADNE Portal. URL: https://www.academia.edu/67439460/Integrating_Archaeological_Datasets_the_ARIADNE_Portal

Palylyulko O. M., Zavadska I. M. HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF BAKOTA, THE TOURIST PEARL OF PODILLIA

The article is devoted to a comprehensive historical and archaeological study of Bakota – a unique site of Ukrainian cultural heritage that combines significant archaeological potential, medieval history, and natural appeal. The significance of Bakota as a political, economic, and religious center of Podillia during the 12th–14th centuries is revealed. Its role within the Halych-Volhynian Principality and the processes that contributed to the city's development as an important hub of crafts and trade are examined.

The periodization of settlement in the Bakota area is considered, ranging from the Trypillian culture to the Middle Ages. It has been established that artifacts discovered during archaeological excavations testify to the continuous habitation of the region by various ethnic groups – Scythians, Slavs, and Old Rus tribes. The value of the discovered material cultural monuments has been determined, including remnants of fortifications, fragments of ceramics, burial sites, and residential and religious buildings.

Particular attention is paid to the analysis of the architectural and cultural features of the Bakota rock monastery, dated to the 11th–12th centuries. The article demonstrates that the monastery, carved into limestone cliffs above the Dniester River, is one of the oldest sacred sites in Ukraine. It combines elements of ascetic monastic tradition with a unique architectural form. The importance of this site is revealed not only as a religious center but also as a symbol of the region's cultural continuity.

The current state of archaeological research in the Bakota area is outlined, and its significance for forming a holistic understanding of the historical and cultural landscape of Podillia is emphasized. The issue of monument preservation in the context of the territory's flooding during the construction of the Dniester Reservoir is addressed. Additionally, the prospects for using Bakota's historical and cultural potential in tourism are defined. The need for the implementation of modern approaches to the preservation and promotion of archaeological heritage is substantiated, taking into account European experience in sustainable tourism.

Key words: Bakota, Podillia, archaeological excavations, cultural heritage, history of Ukraine, monument conservation, tourism.